

Československá psychologie 2006 / ročník L / číslo 2

Teoretické studie

RODOVÁ ANALÝZA JAKO PROSTOR PRO NOVÉ EPISTEMOLOGIE: POSTSTRUKTURALISMUS A DISKURZIVNÍ ANALÝZA V PSYCHOLOGII

KATEŘINA ZÁBRODSKÁ

Psychologický ústav AV ČR Brno, Fakulta sociálních studií MU Brno

ABSTRACT

Gender analysis as a space for new epistemologies: poststructuralism and discourse analysis in psychology

K. Zábrodská

The paper presents poststructuralist theory as one of the relevant strands of recent social scientific thinking. Together with feminism, it places poststructuralism in the context of modernist paradigm criticism, for psychology relevant primarily in relation to the critique of essentialist conception of the subject. The shortcomings of this conception are suggested by the background of gender relations studies; examined are mainly the implications of traditional gender theories. Stemming from the central theoretical resources of poststructuralism, reformulation of the gender subject is suggested in a way which does not reproduce the status quo but creates a space for new meanings and changes in gender sub-

jectivity. By the characterization of the main poststructuralist concepts the author shows how to achieve such conception of subjectivity. Furthermore the method of discourse analysis as a way of poststructuralist reading is presented with examples of its existing applications and aims. Finally the new way of psychological research corresponding to presented conception is suggested.

key words:

poststructuralism,
feminism,
discourse analysis,
subjectivity

klíčová slova:

poststrukturalismus,
feminismus,
diskurzivní analýza,
subjektivita

Radikální změna v psychologickém či sociálně vědeckém uvažování, která bývá spojována s tzv. obratem k jazyku či nástupem postmoderny, byla již vícekrát pod různými jmény ohlašována i v české a slovenské psychologii. Tato seznámení s novými paradigmaty zahrnovala sociální konstrukcionismus (Bačová, 2000a), diskurzivní psychologii (Plichtová, 2000), kritickou psychologii (Vyběral, 2001), a snad nebude chybou zařadit sem také narativní psychologii (Čermák, 2003, 2004). Uvedené směry se tematicky i teoreticky překrývají, společný je zejména předpoklad o sociálně konstituované povaze skutečnosti, zaměření na způsoby, jimiž je realita včetně psychických jevů v lidských společnostech vytvářena, a také důraz na kritickou reflexi svých vlastních zkoumání.

Došlo: 9. 9. 2005; K. Z., Psychologický ústav AV ČR, Veveří 97, 602 00 Brno; e-mail: zabrodskat@yahoo.com

Záměrem předkládaného příspěvku je navázat na tuto „uvítání nové psychologie“ a představit další směr, který je její důležitou součástí: poststrukturalistickou diskurzivní analýzu. Ačkoliv se v posledních letech objevily výzkumné studie uplatňující některá poststrukturalistická východiska – především Foucaultův politizující přístup k diskurzu (např. Červenková, Bianchi, 2003; Bačová, 2004) – poststrukturalistická diskurzivní teorie dosud systematicky prezentována nebyla. Tato studie je součástí širšího projektu zabývajícího se směry založenými na kritice tradičního a dominantního sociálně vědeckého uvažování, které zahrnují také rétorickou formulaci diskurzivní psychologie, realistickou diskurzivní psychologii, Gergenův sociální konstrukcionismus či Lacanovu psychoanalýzu a jí inspirované koncepte subjektu.

Vzhledem k omezenému prostoru zde budou načrtnuta jen ta nejdůležitější specifika a základní pojmy poststrukturalistického přístupu k diskurzu, a to především v kontextu prací Jacquese Derridy a Michela Foucaulta, které představují východiska dvou poněkud odlišných linií poststrukturalistického uvažování. Dále se pokusím ukázat potenciální užitečnost poststrukturalistické diskurzivní analýzy a vyjádřím se též k několika častým, ale ze zjednodušení vycházejícím výhradám, jež někdy tyto nové způsoby uvažování doprovázejí, zejména k obavám z ontologického a hodnotového relativismu. Učiním tak na pozadí současných feministických diskusí o možnostech odstranění rodové hierarchie. Protože poststrukturalismus se rozvíjí jako kritika moderního humanismu s jeho subjekt-objektovým rozdělením zakládajícím a udržujícím další hierarchické dichotomie, usílí o dekonstrukci epistemologických východisek novověkého myšlení vytváří mezi poststrukturalismem a feminismem společné pouto. Pomocí úvodního přezkoumání tradičních psychologických teorií rodu naznačím, jaké problematické důsledky mají modernistická východiska pro analýzu rodových vztahů.

KRITIKA TRADIČNÍCH RODOVÝCH TEORIÍ

Ve vývoji rodových psychologických teorií se většinou rozlišují tři způsoby uvažování o rodu a zároveň stadia jeho zkoumání: výzkum rozdílů mezi pohlavími založený na předpokladu přirozené odlišnosti, pojetí rodu jako osobnostního rysu a rod chápán jako sociální kategorie (Ashmore, 1990). Posledně jmenovaná, a dnes velmi populární koncepce budí zdání konstrukcionistického přístupu, pohybuje se však stále v mezích ontologického realismu, a její potenciál proto není dostatečně využit. Rodovost je sice pokládána za sociálně konstruovanou (např. Burn, 1996), to však v tomto pojetí znamená pouze předpoklad, že je produktem socializace. Na příkladu teorie sociálního učení se pokusím ukázat, proč je studium rodu z této perspektivy nevyhovující, a poskytnout tak argumenty pro opuštění tohoto přístupu a pro rozpracování teorie, která by mohla plodnějším způsobem konceptualizovat změnu, či naopak stabilitu rodových vztahů. Pozornost bude také věnována kognitivní teorii, protože ta je spolu s teorií sociálního učení v současné české a slovenské rodové psychologii nejvíce rozšířena.¹

Pro tyto dvě koncepce je charakteristické odmítnutí biologické determinace rodu a z toho vycházející akceptace rozlišení mezi pohlavím a rodem. Pohlaví je definováno jako biologická danost a rod jako výsledek působení socio-kulturních vlivů uplat-

¹ Ačkoliv se kognitivní teorie a teorie sociálního učení vzájemně doplňují a mohou být také chápány jako součást jednoho paradigmatu, v publikacích o rodu bývají uváděny jako dva odlišné způsoby výkladu rodové diferenciaci (např. Renzetti, Curran, 2003; Stainton Rogers, 1995).

ňovaných na základě pohlavních odlišností. Obě teorie tedy tímto způsobem usilují o zpochybnění univerzality a ahistoričnosti rodových vztahů. Pokud se však blíže podíváme na implikace způsobu, jímž rod konceptualizují, bude patrné, že jejich východiska nejsou vzhledem k tomuto cíli adekvátní.

Kognitivní teorie rodu chápe jako příčinu rodových stereotypů zkreslené vnímání (viz např. Burn, 1996; Curran, Renzetti, 2003), přičemž však předpokládá, že určitá míra nepřesnosti je normální součástí procesu zpracování informací. Jak na příkladu rasových předsudků ukazuje Julian Henriques (1984), takové pojetí ve svém důsledku předsudky reprodukuje. Kromě toho, že možnost odvolání se na normalitu „neobjektivního“ vnímání znamená legitimizaci stereotypů, důraz na kognitivní procesy je také uzavírá do oblasti individuálního zvládnání. Jejich překonání se stává záležitostí intelektuální a mravní úrovně osoby, která je vyjadřuje, a tudíž i její „nápravy“. Tento způsob uvažování je podle autora důsledkem převládajícího dualistického dělení světa na jedince a společnost, přičemž jedinec je chápán jako racionální a autonomní bytost a společnost jako jakési oddělitelné pozadí, v němž se jedinec pohybuje. V rámci takového paradigmatu je odpovědnost za předsudky konstituována jako odpovědnost individuální a role sociálních a institucionálních faktorů, které jsou vyčleněny jako samostatná oblast, je zamlčena. I když pak mohou být akcentovány socio-kulturní faktory, jakmile je jedinec chápán jako autonomní jednotka, která může o svých postojích svobodně rozhodovat, zůstává konečná odpovědnost na něm.

Protože neadekvátní zpracování informací je těžko vysvětlitelné bez nějaké souvislosti s charakteristikami objektu, k němuž se předsudky vztahují, lze uvedený výklad vzniku předsudků rozvést i způsobem, který odpovědnost za předsudky přenáší na znevýhodňované skupiny. Proč zrovna tato skupina lidí vyvolává předsudky a jiná ne? Takový způsob konceptualizace předsudků přesouvá pozornost ze zkoumání osob, které je projevují, na ty, které jsou jim vystaveny (Henriques, 1984). Stejný efekt se projevuje také v rodových studiích, v nichž jsou především ženy považovány za objekt rodových stereotypů a kde se, na první pohled na základě logické souvislosti, pozornost zaměřuje právě na ně. V tomto dualistickém rámci tak chybí propojení specifických významů rodu s širším kontextem sociálních praktik a institucí a především provázanost odlišných obsahů s hierarchizovanými hodnotami a mocenskými vztahy, což jsou podmiňky rodovosti, které akcentuje právě poststrukturalistická feministická teorie (např. Baxter, 2003; Gavey, 1989; Weedon, 1987).

Teorii sociálního učení definující rod jako rodové role a rodová přesvědčení v českém a slovenském výzkumu uplatňuje poměrně široká skupina autorek (např. Bačová a Mikulášková, 2000; Bačová a Matejovská, 2003; Cviková, 2003; Kusá, 2001, 2004; Maxiánová, 2000; Šiklová, 1999; Zábrodská, 2005). Ke zdůraznění mocenského aspektu rodovosti se používá také pojmu rodových norem. Je zde snaha začlenit rod do kontextu přesahujícího oblast individuálního a interpersonálního, tedy vzít v úvahu sociální, institucionální i politické uspořádání společnosti a kriticky reflektovat jeho implikace, především ve vztahu k individuálním psychologickým problémům (např. Gjuríčová, 1992). Sociální normy tak přestávají být kritériem, kterému je třeba se přizpůsobit (Bačová, 2000b). I přes tyto reformní cíle však koncepce rodových norem zůstává uvězněna v dualismu jedince a společnosti, který jí neumožňuje založit rodovou teorii na důsledné sociální kauzalitě. Teorie předpokládající proces socializace jsou nutně dualistické, protože implikují existenci určité entity, která může být socializována (Henriques a kol., 1984). I když tedy zdůrazňují sociální, a proto potenciálně změnitelnou povahu rodu, ponechávají nevysvětlen charakter ještě nesocializovaného jedince, jehož tak nezbyvá než chápat jako biologický organismus.

Distinkce socializované rodovosti a nesocializované biologie pak odpovídá klasic-

kému odlišení rodu a pohlaví. Jak se však ptá Judith Butler (2003), není-li rod determinován pohlavím, jaký je tedy mezi těmito entitami vztah? Proč existují stejně jako dvě pohlaví také dva rody? Oddělení pohlaví a rodu, biologie a kultury vede k důsledkům, které jsou ve vztahu k obhájení sociální konstituce rodu kontraproduktivní, protože jakkoliv je vztah pohlaví a rodu neurčitý, předpokládaný biologický základ zůstává s rodem spojen, a není tedy možné vyloučit, že pohlaví přece jen rod nějakým způsobem ovlivňuje nebo že zabraňuje změnám rodových vztahů. Je-li například fyzická odlišnost ženy (slabší, menší) chápána jako biologická danost, nelze se ubránit argumentům podporujícím tvrzení, že i některé psychické vlastnosti a projevy (jemnost, potřeba ochrany či pomoci) takzvaně přirozeně vyvěrají z těchto fyzických charakteristik. Pokud je pohlaví definováno jako univerzální a nehistorické, vždy bude možné říci, že určité atributy patří k ženskosti a určité k mužskosti. Binarita pohlaví tak uchovává binaritu rodu a limituje možnosti jeho přeformulování. Lze se proto domnívat, že vysvětlení spočívající jakkoliv volně na biologickém základu nemohou dostatečně obhájit myšlenku sociální konstrukce rodu, ke které se často explicitně hlásí. K tomu je třeba chápat nejen rod, ale také pohlaví jako sociálně ustanovenou kategorii.

DEKONSTRUKCE MODERNÍ RACIONALITY: STYČNÁ PLOCHA FEMINISMU A POSTSTRUKTURALISMU

Uvedenou kritiku a její důsledky pro konceptualizaci rodu je možné zasadit do obecnějšího rámce kritiky individualismu a liberálního humanismu, a tedy i převládajícího psychologického uvažování, jehož základy spočívají v modernistickém chápání psychologie a jejího předmětu (viz např. Hollway, 1994; Kvale, 1992; Sampson, 1993; Rose, 1990). Podle Pavla Baršy (2002) můžeme poststrukturalismus či posthumanismus chápat spolu s feminismem jako jednu z variant kritiky dosud dominantního paradigmatu, jež postavilo člověka a jeho rozum do středu světa jako jeho pána. S tímto způsobem konceptualizace světa souvisí i subjekt-objektová dichotomie ustanovující hierarchické vztahy založené na objektivním poznání, zvětčování a nadvládě některých skupin lidí nad jinými lidmi a nad přírodou.

Odkrývání těchto souvislostí je předmětem zájmu mnoha současných feministických teoretiček (Butler, 2003; Flax, 1989; Fraser a Nicholson, 1990; Code, 1994), a to právě proto, že hierarchie subjektu a objektu je spojena s asymetrickými a vzájemně se vylučujícími kategoriemi mužského a ženského. V historii západní kultury je muž definován jako subjekt a žena jako objekt, jako jinakost či nedostatek, jehož existence potvrzuje mužovu subjektivitu. Zpochybnit zdánlivou přirozenost, a tedy nevyhnutelnost kategorií žena – muž proto představuje způsob, jak problému ženské a mužské nerovnosti čelit. Tohoto cíle je možné dosáhnout dekonstrukcí modernistických východisek vědy, v nichž je zakotvena také tradiční psychologie. Epistemologicko-ontologické předpoklady o objektivně poznatelné realitě psychického života, neutralitě vědění a transparenci jazyka tvoří základ dominantního psychologického paradigmatu, jehož důsledkem je zvětčování ženskosti a mužskosti jako binárních esencí tvořících stabilní jádro lidské identity, reprodukce s nimi asociovaných významů a hierarchizovaných hodnot a vytváření normativního modelu rodovosti. Vzhledem k definování jazyka, vědění a jimi používaných kategorií jako neutrálních prostředků deskripce světa však tato psychologická produkce a normalizace zůstává skryta. Poststrukturalismus tím, že ukazuje jazyk jako konstitutivní systém nestabilních diferencí, a tak umožňuje vymanit se z jakýchkoliv objektivizujících dichotomií, poskytuje k feministické dekonstrukci rodu a pohlaví velmi účinné prostředky.

Označení poststrukturalismus se vztahuje ke způsobu uvažování, který se uplatňuje převážně ve filozofii, sociálních vědách a teorii umění a který vychází z několika volně propojených teoretických zdrojů, především z lingvistiky Ferdinanda de Saussura a na ní navazujícího strukturalismu, teorie ideologie Louise Althussera, psychoanalýzy Jacquese Lacana, feministických teorií, filozofie jazyka Jacquese Derridy a genealogických analýz Michela Foucaulta. Tato široká koncepce je součástí „obratu k jazyku“, s nímž sdílí svůj důraz na význam a textuální povahu sociální reality (Gill, 1995), a obecněji postmoderního způsobu uvažování, který Jean-Francois Lyotard charakterizoval jako erozi principu legitimacy vědění, ztrátu věrohodnosti „velkých příběhů“ (1979/1991). S ústupem těchto metanarací se důraz přenáší na lokální kontext vědění, na sociálně-lingvistickou konstrukci reality, která je vždy realitou perspektiv a hodnot (Kvale, 1992). Vědění je proto ověřováno v konkrétních situacích svého uplatnění a posuzováno podle důsledků, jež přináší, například užitečnosti, tvůrčího potenciálu nebo podle toho, zda určitou osobu či skupinu lidí uschopňuje efektivně jednat.

Odmítnutí univerzálních měřítek pravdivosti může být chápáno jako cesta k nebezpečnému etickému relativismu, je tomu však přesně naopak. Jak uvádí Tomáš Hauer (2002), „odpovědnost... může být obnovena pouze za moderností, tj. za obecně přijímaným přesvědčením, že existuje objektivní poznání, neutrální soudci a univerzální pravidla, na něž se můžeme odvolat, a tak se zbavit osobní odpovědnosti za dopad našeho jednání“ (s. 11). Právě nedostatek objektivních měřítek vyžaduje důsledné zvažování etických a mocenských implikací vlastního jednání, tedy i produktivity psychologického vědění a praktik. Pozice ontologického relativismu současně umožňuje usilovat o změnu nežádoucího, protože není nucena zůstat v zajetí domnělých a neměnných faktů, kterým je třeba se přizpůsobit. Jako velmi účinný mocenský nástroj ukazují kritérium vědecké pravdivosti především Foucaultovy genealogie (1962/1993, 1975/2000). Důslednou argumentaci vztahující se k této otázce předkládají z teoreticky blízké pozice rétorické diskurzivní psychologie D. Edwards, M. Ashmore a J. Potter (1995).

POSTSTRUKTURALISMUS V PSYCHOLOGII

Pochybnosti o ontologickém statusu zkoumaných jevů a možnostech jejich objektivního poznání našly svou odezvu také v psychologii. Jedním ze směrů, který opustil představu o univerzálních procesech lidské psychiky jako o autonomní realitě, k níž můžeme přistupovat z nezávislé pozice vědy, je diskurzivní analýza. Podle Sue Wilkinson a Celie Kitzinger (1995) může diskurzivně analytická práce nabývat mnoha podob, od primárně lingvistické přes konverzační analýzu a etnometodologii až po psychoanalytickou a poststrukturalistickou variantu. Jako diskurzivní analýza se však označují především dva široké směry: analýza interpretativních repertoárů a poststrukturalistická diskurzivní analýza. Oba přístupy spojuje a zároveň od tradiční psychologie odlišuje důraz na význam, předpoklad, že psychické jevy nejsou lokalizovány v intrapsychickém prostoru odděleném od vnějšího světa, ale v prostoru sociálním, především v jazyce a jiných významových systémech jako jsou gesta, výtvarné umění, architektura, móda, uspořádání prostoru apod. (Parker, 2001; Widdicombe, 1995). Touto zásadní paradigmatickou změnou přestává být za zdroj psychických jevů považována individuální mysl a protiklad mezi osobním/jedinečným/vnitřním a sociálním/obecným/vnější se ztrácí, což implikuje množství významných změn v pojetí psychologického výzkumu, především v jeho zaměření.

Zdrojem prvně takto pojmenovaného, a v české a slovenské psychologii také známějšího, přístupu je diskurzivní psychologie ustanovená publikací *Discourse and so-*

cial psychology Jonathana Pottera a Margaret Wetherell (1987). Tato forma diskurzivní analýzy akcentuje aktuální způsoby použití diskurzu, nebo přesněji *interpretativních repertoárů*, které jsou na rozdíl od poststrukturalistických diskurzů chápány především jako zdroje významů, z nichž může být v aktuální řečové aktivitě různým způsobem a s různými důsledky čerpáno. Předmětem analýzy je zejména tato performativní stránka řečových aktivit, studovány jsou způsoby, jimiž mluvčí dosahuje specifických cílů, například obhajoby sebe sama. Druhý směr diskurzivní analýzy založený na poststrukturalismu zužitkovává především Foucaultovy práce o vědění, moci a subjektivitě a zaměřuje se na analýzu významových systémů konstituujících historicky a kulturně specifickou realitu a na zviditelňování jejich mocenských implikací, tj. privilegovanost určitých významů a v důsledku toho i aktů, sociálních skupin apod. nad jinými.

Vzhledem ke svému důrazu na mocenské vztahy a na kulturní sdílenost významů je foucaultovská koncepce často uplatňována při kritickém zkoumání rodových vztahů; její spojení s feminismem vyústilo až do ustanovení tzv. feministického poststrukturalismu (Weedon, 1989). Na rozdíl od tradiční psychologie zde rod není zkoumán jako něco sebe-přítomného, ale vždy pouze jako produkt – a součást – konkrétních diskurzivních vztahů. Ke skupině autorek a autorů uplatňujících tento přístup v psychologii patří například Judith Baxter (2002), Erica Burman (1995), Bronwyn Davies (1997, 2003), Nicola Gavey (1989), Rosalind Gill (1995), Wendy Hollway (1994, 1995), Celia Kitzinger (1995), Kathrin Lovering (1995), Amina Mama (1995), Valerie Walkerdine (1995), Chris Weedon (1987) či Margareth Wetherell (1995). Zakládající publikací poststrukturalistické psychologie je *Changing the Subject* (1984) autorského kolektivu Julian Henriques, Wendy Hollway, Cathy Urwin, Couze Venn a Valerie Walkerdine.

VÝZNAM JAKO DIFERENCE V POHYBU

Poststrukturalistická teorie je založena na klíčové roli významu, který lze definovat jako odlišnost. Významové je tedy to, co je odlišitelné od jiného (Bourdieu, 1998; Derrida, 1993). Uvažujeme-li o rodu, pak význam anatomických specifik či odlišností mezi pohlavími není odvozen z těchto specifik samotných, z jejich předpokládané podstaty, ale ze vztahů k dalším relevantním významům. Zároveň se tato specifika či odlišnosti mohou stát viditelnými jedině jako *určitým způsobem* interpretovaná/interpretovatelná fakta, tedy jedině v případě, že jsou zvýznamněny. Biologická odlišnost je něčím, co lidé mohou tematizovat jako příslušným způsobem signifikantní jen díky tomu, že tato diference již byla sociálně ustanovena. Anatomické rozdíly proto nemohou být považovány za předem danou – tj. existující ještě před subjektem – oblast odlišnosti žen a mužů. Případná podobnost s kritizovanou kognitivní teorií rodu je pouze zdánlivá, protože poststrukturalistická koncepce nepředpokládá realitu existující mimo vytvořené významové kategorie, a tedy možnost jejího zkreslení, a stejně tak ani existenci jedince mimo tyto kategorie, protože subjekt *je* těmito kategoriemi. Rod pak můžeme chápat jako „diskurzivní/kulturní prostředky, kterými se produkuje a ustanovuje ‚pohlavní přirozenost‘ anebo ‚přirozené pohlaví‘ jako ‚předdiskurzivní‘, tedy takové, které bylo dříve než kultura, ustanovuje se jako politicky neutrální povrch, na kterém se koná kultura“ (Butler, 2003, s. 23).

Takový způsob konceptualizace rodu předpokládá specifické chápání jazyka, v němž jazyk není transparentním prostředkem komunikace reflektujícím realitu, ale systémem vytvářejícím určitý způsob jejího strukturování, a tím i konstituování. Výchozím podnětem tohoto pojetí byla Saussurova koncepce jazyka jako systému znaků

složených z arbitrárního spojení označujícího a označovaného (Saussure, 1967/1996), a na ni navazující strukturalismus, v jehož teoretickém rámci je skutečnost považována za vytvářenou znakovými strukturami skládajícími se z binárních opozic a způsobů jejich kombinace. Významy znaků proto nejsou odvozeny z objektů, k nimž se vztahují, ale ze vzájemných vztahů ve znakovém systému. Vysvětlit sociální fenomén tedy pro strukturalismus znamená určit a specifikovat místo, úlohu a funkci tohoto fenoménu v jazykovém či jiném znakovém systému. Právě předpoklad, že do té míry, do jaké lidské činy mají nějaký význam a fungují jako znaky, musí existovat základní systém konvencí a diferencí, který významy umožňuje, je to, co Saussurovu koncepci jazyka činí inspirativní (Hauer, 2002). Identita znaku je čistě funkcí diferencí v systému, je tedy bez jakýchkoliv pozitivních vymezení. Tato relační koncepce jazyka umožňuje opustit představu o jeho vázanosti na předpokládanou realitu a negativní způsob definování identity znaku má dalekosáhlé důsledky také pro pohled na lidskou identitu.

Ačkoliv je podle Saussura spojení označujícího a označovaného arbitrární, zůstává význam znaku stabilní, a to vzhledem ke konvenci, která jej svazuje, a tak činí srozumitelným (Saussure, 1967/1996). Kromě jiných teoretických obtíží (viz např. Harland, 1994) proto strukturalistický přístup k jazyku neumožňuje dostatečně objasnit změny významu. K těm dochází například při změně kontextu nebo pozice mluvčího. Nezhledňuje tedy způsoby používání jazyka, to, že význam určitého slova se může během jedné interakce měnit, často i zcela kontradiktorním způsobem. Nezvažuje ani stránku mocenskou: způsoby, jimiž lze jazyk používat k dosažení nějakého účelu, sociálně nerovné možnosti vytvářet a prosazovat význam či způsoby, jimiž jazyk produkuje a reprodukuje mocenské nerovnosti (Weedon, 1987).

Poststrukturalismus naopak hájí myšlenku, že označující je v privilegovaném postavení vůči označovanému, tedy nevyhnutelnou nestabilitu významů, způsobenou tím, že každé označované je vždy zároveň i označujícím nějakého jiného označovaného, a je tedy zapojeno do nikdy nekončícího signifikačního řetězce. Dojít ke konečnému označovanému, zcela jej zachytit jako označovanou věc, proto nelze. U každého domněle definitivně daného označovaného se můžeme ptát, co znamená, a tím jej učinit označujícím (Bařša, 2002). Na rozdíl od strukturalistického pojetí jazyka jako uzavřeného systému opozic, je zde označované pouze nestabilním momentem v procesu označování, v němž je význam produkován neustálou hrou označujících (Hauer, 2002). Tento princip nestability významu vyjadřuje Derridův neologismus „différance“ (Derrida, 1993), který k význam vytvářející diferencí prostorové přidává i diferencí časovou. Označující je tak neustále v pohybu, procházející a propojené se všemi existujícími označujícími. Díky této neuchopitelnosti a nestabilitě jsou možnosti vytváření a změny významů potencionálně nevyčerpatelné.

TEXT A DISKURZ

Prvotnost označujícího znamená, že nemůžeme nikdy vyjít mimo text a znakovou strukturu: každé označované odkazuje za sebe k nějakému dalšímu označovanému. Text je tedy bez hranic (Bařša, 2002). Proto, vycházíme-li z chápání světa jako světa lidského, tedy takového, kterému je vždy nějak rozuměno, můžeme přijmout známou Derridovu maximu: mimo text nic neexistuje. Neznamená to, že jedinou realitou je text, ale že svět je jako text; vše v něm musí být čteno, interpretováno (Edwards, Ashmore, Potter, 1995). I samotná snaha vymezit co je *mimo* nebo *uvnitř* textu, se děje jedině textem. Textualita tak pohlcuje vše, protože ve snaze přisoudit význam nějakému jevu/objektu jej nutně textualizujeme (Davies, 1997). Diskurzy jsou pak

konstituující složkou textů. Cokoliv, co je významové, je chápáno jako text, který je „obydlený“ rozmanitými diskurzí (Parker, 1992). To, co je vnímáno, myšleno a číněno, je vždy organizováno konkrétní diskurzivní strukturou; možnost nahlížet na cokoliv mimo tyto významové systémy tedy neexistuje.

Dominance označujícího nedovoluje předpokládat možnost pravdivého poznání společnosti a člověka odhalením univerzálních znakových struktur. Autoři a autorky jako Derrida, Foucault či Kristeva zastávají důsledný historismus, který vnímá rozdílné formy vědomí, významu a identity jako historický produkt konkrétní epochy (Hauer, 2002). Zejména Foucault ve svých genealogiích ukazuje, že význam určitého jevu není daný, ale je konstruován sítí institucí a konkrétních sociálních praktik. Jazyk tedy není strukturalisticky nahlížen jako jednolitý systém, ale jako existující vždy v historicky a kulturně specifických diskurzích a s nimi spojených diskurzivních praktikách. Tyto tzv. praktiky zvýznamňování lze definovat jako procesy, jimiž jsou vytvářeny významy, a to nejen objektů považovaných za materiální, ale i významy konstituující lidskou subjektivitu, a tedy i samotný subjekt jako rozlišitelnou entitu. Zvýznamňující praktiky představují určité činnosti, pohyby, aktivity, které jsou součástí všech sociálních interakcí a procesů od každodenních činností až po působení státních institucí, v jejichž rámci je subjekt určitým způsobem umísťován a vytvářen (Henriques a kol., 1984). V souladu s Derridovou koncepcí textuality se zvýznamňování nevztahuje pouze na jazyk, nýbrž na jakékoliv praktiky, které mají význam, které jsou součástí produkce znaků a znakových systémů. Znamená to tedy, že každý interpretovatelný akt určitým způsobem reprodukuje subjektivitu osoby, která tento akt činí, stejně jako dalších osob, které jej mohou „číst“.

Pojem diskurz je rozšířením pojmu zvýznamňování, protože v pojetí navazujícím na Foucaultovy práce zahrnuje také aspekt sociální regulace. Diskurz lze stručně definovat jako „systém tvrzení konstituujících objekt“ (Parker, 1992, s. 5), tj. systém vytvářející význam jakékoliv jevu, kterému je dána alespoň určitá míra koherence (tamtéž). Například význam ženskosti a mužskosti je vytvářen mnoha diskurzí, z nichž některé konstruují tento objekt vzájemně spíše konzistentním, jiné kontradiktoryčným způsobem, a z nichž jen některé jsou pevně sociálně etablovány. Předběžně bychom mohli hovořit například o radikálně feministickém, sociobiologickém či psychoanalytickém diskurzu.² Každý z nich konstituuje ženskost a mužskost odlišným způsobem a každý z nich má odlišné implikace. Foucaultovo pochopení diskurzu jako praktik systematicky vytvářejících objekt, o němž hovoří (1988/2000), připomíná, že diskurz není abstraktním významovým systémem projevujícím se v jednotlivých lidských aktech, ale že je vždy činností; že existuje pouze imanentně v konkrétním dění.

Aby byl jakýkoliv význam srozumitelný a obhajitelný, musí být diskurzí co nejdříve systematické a konzistentní, díky čemuž mohou aspirovat na status pravdivosti posuzované podle pravidel vlastních každému diskurzivnímu poli, který pak slouží jako legitimizace produkované podoby vědění. Definování diskurzu jako uspořádaného a systematického významového celku odkazuje na existenci určitých pravidel limitujících význam, který v jejich rámci může být vytvářen. Diskurzí „tím, že poskytují prostor – pojmy, metafory, modely, analogie – vymezují hranice toho, co může být řečeno“ (Henriques a kol., s. 106). V každém diskurzu jsou tedy jen některé významy

² Uvedené příklady diskurzů jsou, jak je naznačeno, příliš zobecňující, při analýze jsou diskurzí vymezovány až na základě konkrétního studovaného textu. Způsob jejich delimitace podléhá mnoha pravidlům a výsledná podoba diskurzů je tak výrazně specifitější než tyto didakticky zvolené ukázky.

srozumitelné a přijatelné, jiné se jeví jako nepravdivé či nesmyslné. Tímto způsobem diskurzy ohraničují a vymezují možné významy světa a sebe sama, a tak i myslitelné a akceptovatelné způsoby jednání.

SUBJEKT MOCENSKÝCH VZTAHŮ

V každém sociálním kontextu určité významy převládají nad jinými, a konstituují tak objekty, k nimž se vztahují. Dominantní diskurzy mají pevnou institucionální bázi; jsou zakotveny v zákonech a formují hlavní společenské instituce jako právní či vzdělávací orgány. Například diskurzivní pole rodiny je konstituováno diskurzy, které určují, jaká právní opatření budou ve vztahu k rodině přijata. Tuto dominanci jedněch významů nad jinými můžeme chápat jako princip všech mocenských vztahů. Ačkoliv potenciale jsou možnosti proměn významu nekonečné, této volnosti je zamezeno mocenskými vztahy produkovanými spolu s historicky specifickým věděním. Foucaultem tematizovaná spojitost věděním a moci znamená, že každá nová podoba věděním vždy umožňuje a přináší nové způsoby omezení a tlaků. Moderní věda se například vyznačuje extenzivnějším a detailnějším věděním o člověku, což vytváří prostor pro více kontinuální a pervazivní kontrolu, která dále umožňuje ještě intenzivnější a rozsáhlejší zkoumání (Rouse, 1994).

Mocenský vztah je situací, v níž se jedna strana pokouší usměrňovat konání druhé (Foucault, 1988/2000), což znamená snahu a možnost určovat, jaké významy se stanou dominantními. Mocenská hierarchie tedy spočívá v možnosti prosadit svou představu o druhé/m nebo o sobě, v možnosti regulovat jednání druhých a sama sebe z vytvořených pravidel vyvázat a podobně. Foucault nechápe moc jako bipolární systém moci a bezmoci, ale jako proces neustálých střetů převracejících mocenské pozice. Podle Foucaulta (1988/2000) je moc zakoušena vždy pouze ve vztahu založeném na dynamice kontroly a nedostatku kontroly mezi jednotlivými aktéry a aktérkami nebo skupinami. Tyto vztahy jsou závislé na diskurzivních pozicích, v nichž se jednotlivé subjekty lokalizují. Pokud je tedy mocenský vztah chápán jako interakce dvou či více stran usilujících o kontrolu, pak je nutné předpokládat, že všechny tyto strany mají k dispozici určitou míru svobody, a tedy i prostor pro rezistenci. Tento typ mocenských vztahů Foucault označuje jako *strategické hry*.

Protože mocenské vztahy jsou v této podobě nahlíženy jako strategie, s jejichž pomocí se subjekt snaží řídit chování druhých, nemůže existovat situace, v níž by společnost existovala bez takovýchto mocenských vztahů, tj. bez jakýchkoliv překážek, omezení, donucení a tlaků. Problémem, který je pak smysluplné ve vztahu k mocenským vztahům řešit, není jejich odstranění, ale způsob vytváření takových podmínek, které by vždy umožňovaly rezistenci. Situace, v nichž tato možnost neexistuje, v nichž jsou mocenské vztahy znehybněny tak, že odpor není možný, Foucault nazývá stavy *nadvlády*, tj. podmínky, kdy jsou běžně existující strategické hry zablokovány, takže jakékoliv jednání a změna jsou pro jednu stranu znemožněny (tamtéž). Z tohoto dvojího definování mocenských vztahů vyplývá zaměření poststrukturalistické analýzy na analýzu mocenských zvrátů a na vymezování podmínek rezistence vůči dominantním významům.

Další významné rozlišení činí Foucault mezi masivním a viditelným uplatněním moci, dnes relativně ustupujícím, a kontinuálními tlaky spočívajícími v praktikách sebedisciplíny a tréninku (Rouse, 1994). Druhý způsob mocenského působení se uplatňuje především v procesu konstituování subjektu, v návaznosti na Foucaulta označovaném jako *subjektivace* (Barša, 2002; Gál, Marcelli, 1991). Moc tedy v tomto pojetí není definována pouze negativně, způsoby, jimiž omezuje, ale je pochopena přede-

vším jako moc produktivní, moc, která jednotlivce kategorizuje a svazuje se svou vlastní identitou prostřednictvím vědomí a sebepoznání (Foucault, 1991). Tímto způsobem se uplatňující moc nemusí být nutně uvědomována či pociťována jako vnější nátlak, její působení je naopak subjektem ztotožňováno s vlastní vůlí, chtěním a svobodou. Specifickou konstituci subjektivity pak můžeme považovat za akt *subjekce*, podrobení se řádu určitého diskurzu a jako cíl analýzy zvolit praktiky této subjekce a možnosti dekonstrukce podrobujících identit.

DISKURZIVNÍ KONSTITUCE SUBJEKTIVITY

Pojem *subjektivita* vyznačuje důležitý bod rozchodu poststrukturalismu s dualistickým dělením světa na sféru psychického a sociálního, a se souvisejícím substancionálním pojetím člověka jako bytosti vlastnící jedinečnou, stabilní a koherentní identitu (Henriques a kol., 1984; Mama, 1995), která může být odkryta například introspekci, psychologickými testy či v rámci psychoterapie. Protože identita znaku a čehokoliv významového není ukotvena sama v sobě, ale vzniká až jako důsledek vztahu, je také lidská identita konstituována systémem diferencí, a to diferencí diskurzivních. Subjektivita vzniká v celé řadě diskurzivních praktik – ekonomických, sociálních a politických – jejichž význam je neustále sjednáván (Weedon, 1987). Diskurzy formulují možné vědění o sobě, vytvářejí způsob, jakým si lze rozumět, co lze činit, o co usilovat, včetně samotného zážitku sebe sama jako celistvé bytosti. Současně je vzhledem k pluralitě významů a jejich nestabilitě subjektivita nekonzistentní, kontradiktorní, neustále produkovaná a reprodukována v rozličných významnějších praktikách. Poststrukturalismus tak vidí Já ne jako podstatné jméno, ale jako sloveso, znovu a znovu vytvářené různorodými diskurzivními praktikami (Davies, 1997). Součástí této proměnlivosti je i přetváření a reprezentace subjektu takovými charakteristikami jazyka jako jsou obrazy, metafory či narace.

Subjektivita však není konstituována přímo diskurzy, ale pouze lokalizací těla/subjektu v tzv. diskurzivních pozicích. Každý diskurz jako regulovaný systém významů konstruujících objekt vytváří ve vztahu k tomuto objektu také možnosti chápání a vytváření sebe sama. Pozice v diskurzu je „místo“, které zahrnuje práva a povinnosti týkající se toho, co lze a co nelze činit, například toho, co může být z určité pozice řečeno (Davies, Harré, 1990; Parker, 2001). V diskurzu lze participovat jedinečně skrze tyto diskurzivní pozice, které jsou podmínkou pro přijetí historicky a kulturně specifické subjektivity a mimo které subjekt jako *subjekt* nemůže existovat. Hovořit proto vždy znamená přijmout pozici v určitém diskurzu a podrobit se tak jeho moci a pravidlům (Foucault, 1991).

Z poststrukturalistického pojetí znaku vyplývá, že významy jsou konstituovány v jazyku. Subjekt tedy není autorem a garantem textu, v němž – a jímž – žije. Toto umístění původu významu mimo subjekt je zřejmě jedním z nejkontroverznějších tvrzení poststrukturalismu a jeho kritice bylo věnováno mnoho diskusí (viz např. Flax, 1990), především pro domnělou neslučitelnost takového chápání subjektu s etickými principy psychologie nebo s emancipačními snahami feminizmu. Snahou poststrukturalismu však není postavit proti humanistickému jedinci antihumanistický subjekt nebo popřít existenci subjektu vůbec, ale zprostředkovat pohled na fiktivnost identity tematizované humanismem a zejména na schopnosti této fikce konstruovat to, co považujeme za reálné (Davies, 1997).

Poststrukturalismus se snaží dekonstruovat způsoby, jimiž nás jazyková struktura „svazuje“, například pomocí takových binárních opozic, jako je humanismus a anti-humanismus. Na rozdíl od strukturalismu, kde je význam vytvářen systémem opozic,

jež se nemohou měnit, protože by tak ztratily svůj význam, a kde tedy mluvčí jen aktualizuje možnosti dané systému označujících (Hauer, 2002), je podle poststrukturalismu možné opozice, a to zejména ty tradiční jako subjekt – objekt, kultura – příroda, muž – žena, dekonstruovat a uvolnit je k volné hře označujících. Tím je zároveň rozdrobován i subjekt, což však neznamená, že se musí nutně rozpadnout, stát se mechanickým produktem diskurzivních struktur, jak je to někdy chápáno, ale tato dekonstrukce může naopak zvyšovat jeho schopnost jednat. Ačkoliv subjekt není autorem textu, jako již konstituovaný může texty, kterými žije, číst a potencionálně také transformovat. Není důvod domnívat se, že analýza způsobu vytváření subjektu znamená popření jeho existence či hodnoty. Uvolnění tradičních významových opozic naopak znamená možnost vymaňování subjektu ze statických a dominantních identit, z podrobení se „pravdě o sobě“.

POSTSTRUKTURALISTICKÁ DISKURZIVNÍ ANALÝZA RODU A JEJÍ CÍLE

Na základě představených poststrukturalistických východisek se nyní můžeme vrátit k otázkám rodu. Uvedené teze dovolují chápat nejen rod, ale i pohlaví jako neustále sjednávané diskurzivní kategorie, a zabývají se tak jejich statusu objektivitu, trvalostí a nevyhnutelnosti. Pro feministické snahy o vymanění se z dualistického esencialismu je nejvýznamnější inspirací poststrukturalistická dekonstrukce subjektu, která jej osvobozuje od metafyziky, otevírá jeho mnohoznačnosti a ukazuje jako prostor, na kterém se mohou vytvářet dosud nepředvídatelné významy (Kiczková, 1994). Zaměříme-li se na uplatnění poststrukturalistické koncepce při studiu konkrétních rodových vztahů, pak můžeme rod definovat jako soubor sociálních praktik a významů uskutečňovaných a reprodukováných v každém aktuálně probíhajícím aktu, ztělesňovaný v prožívání a konstituování sebe sama a svazovaný mocenskými vztahy, jež jsou produktem komplexní sítě diskurzů, praktik a institucí. Pozornost je tedy soustředěna především na tři vzájemně provázané aspekty rodových vztahů: jejich reprodukci v procesu rekonstituování lidské subjektivity, jejich institucionální zakotvení a jejich spojení s mocí.

Rodová subjektivita je reprodukována či pozměňována diskurzí dostupnými v daném kulturním prostoru. Specifické konstrukce subjektivity nejsou neutrální, protože mají pro subjekt zcela konkrétní a reálné důsledky. Lidé nemohou vystoupit ani z diskurzů, ani z pravidel tvorby možného vědění. V závislosti na tom, zda je rod chápán jako danost nebo jako volba, zda je ženskost a mužskost viděna jako odlišnost či stejnost, a také na tom, co každé takové pojetí znamená pro ženu či pro muže, co umožňuje a co neumožňuje, jsou vytvářeny limity toho, jak lze chápat svět a sebe sama. Proto je primárním cílem poststrukturalistické analýzy vymezení diskurzů, v nichž se účastnice a účastníci výzkumu umísťují, a zviditelnění potencionálních důsledků této lokalizace. Důraz je kladen na porozumění a detailní analýzu toho, jak v určitý moment několik koexistujících a potencionálně kontradiktorických diskurzů vytváří různorodé diskurzivní pozice s různorodými mocenskými důsledky. Otázky, jež si taková analýza klade, jsou následující: Jaké jsou významy ženskosti a mužskosti vytvářené a dostupné ve studovaném sociokulturním kontextu? Jakým způsobem konstituují lidskou subjektivitu? Jak se pozice vytvářené těmito diskurzí vzájemně liší a jak se liší možnosti různých lidí v nich participovat? Co tyto odlišnosti znamenají, jaké mají důsledky pro subjektivitu těchto lidí? Jaké nerovnosti tyto pozice vytvářejí?

Příkladem může být studie Wendy Hollway (1994), v níž autorka ukazuje, jak jsou mocenské nerovnosti v heterosexuálních vztazích provázány se specifickými rodově

diferencovanými diskurzívnými pozíciami a jak tato provázanost poskytuje prostredky k neustále reprodukcii rodové nerovnosti. Judith Baxter (2002) se v analýze školních diskusí naopak snaží zviditeľnit volnou hru významů, která umožňuje vyhnout se mocenské nerovnosti implikované některými rodově diferencovanými – a diferencujícími – diskurzí. Poststrukturalistická analýza se tedy místo na studium individuálních osob zaměřuje na studium diskurzu. Kromě toho však často využívá i další, zejména psychoanalytické koncepcie, zohledňující specifickou historii diskurzívního umístování každého subjektu (např. Hollway, 1984, 1994; Mama, 1995; Wetherell, 1995). Studované jsou také sociální praktiky a instituce, především ty, které díky svému statusu představují hlavní prostor reprodukce či změny rodových vztahů, jako jsou vzdělávací a vědecké instituce či média. V analýze romantického diskurzu ukazuje Margaret Wetherell (1995), jak je význam romantiky zakotven v organizacích, které jej produkují a profitují z něj, jak je zhmotněn v sexuálních praktikách mezi ženami a muži a jak je zakomponován ve způsobu organizace ekonomických vztahů v soukromé i veřejné sféře.

Kladem poststrukturalistického přístupu k rodu je jeho schopnost definovat ženskost a mužskost jako historicky a kulturně specifickou, a proto potencionálně měnitelnou diferencii. Umožňuje také porozumět významům ženskosti a mužskosti elaborovaným ve specifickém kontextu bez toho, aby tyto významy fixoval jako univerzální či pravdivější než některé jiné, vyhýbá se tedy zvěčnění současné podoby rodových vztahů. Na výzkumy prezentující soubory „ženských“ a „mužských“ vlastností nebo i přesvědčení o těchto vlastnostech se můžeme dívat také jako na reprodukci rodové diferenciacie a na podporu dominantních rodových diskurzů zamezující zviditeľnění příkladů narušení obecného. Ve vztahu ke změně, která by měla být důležitým kritériem posuzování užitečnosti teorie, je však právě takové zviditeľnění důležité. Spíše než dospět k jednoznačnému závěru proto může být smyslem analýzy vytvořit prostor pro mnohost hlasů a perspektív, a to bez ustanovení bodu, v němž by tato významová analýza a produkce měla být ukončena, a tedy znovu zvěčněna.

Poststrukturalismus tak s sebou přináší nové chápání a cíle psychologického či sociálně vědeckého studia, které již není reprezentací skutečnosti, ale je její součástí; je produkcí pravdy o člověku. Znamená to opuštění představy o neutrálním vědění psychologie a její politizaci. Poststrukturalistická diskurzívní analýza (rodu) pak může být pochopena jako typ praktické politiky, uplatňující se dekonstrukcí dominantních diskurzů a odkrýváním a rozvolňováním s nimi spojených mocenských vztahů; vytvářením prostoru pro kreativní hru významů a naznačováním cest pro experimentaci s novými formami (rodové) subjektivity.

LITERATURA

- Ashmore, R. D. (1990): Sex, Gender, and the Individual. In: Pervin L. A. (Ed.): *Personality: Theory and Research*. New York, John Wiley and sons, 486-526.
- Bačová, V. (2000a): Sociálny konštrukcionizmus v psychológii. *Československá psychologie*, 44, 237-246.
- Bačová, V. (2000b): Súčasný smery v psychológii. Hľadanie alternatív pozitivizmu. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- Bačová, V. (2004): Analýza pôsobenia moci v interakcii novinárky a policajta. *Československá psychologie*, 48, 523-538.

- Bačová, V., Matejovská, I., (2003): Maskulinita ako sociálna norma u adolescentných chlapcov a dievčat. *Československá psychologie*, 47, 19-30.
- Bačová, V., Mikulášková, G. (2000): Rodové presvedčenia a rodové identifikácie adolescentných chlapcov a dievčat. *Československá psychologie*, 44, 26-44.
- Barša, P. (2002): Panství člověka a touha ženy. *Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha, Sociologické nakladatelství SLON.
- Baxter, J. (2002): A juggling act: a feminist post-structuralist analysis of girls' and boys'

- talk in the secondary classroom. *Gender and Education*, 14, 5- 19.
- Bourdieu, P. (1998): *Teorie jednaní*. Praha, Karolinum.
- Burman, E. (1995): 'What is it?' Masculinity and Femininity in Cultural Representation of Childhood. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 49- 67.
- Burn, S. M. (1996): *The Social Psychology of Gender*. New York, McGraw-Hill, Inc.
- Butler, J. (2003): *Trampoty s rodom*. Bratislava, Aspekt.
- Cviková, J. (2003): Nerodíme sa ako ženy a muži. In: Cviková, J., Juráková, J. (Eds.): *Ružový a modrý svet*. Bratislava, Občan a demokracia, 9-30.
- Čermák, I. (2003): Psychologie v naratívni tónině se vynořila v souvislostech. *Československá psychologie*, 47, 513-532.
- Čermák, I. (2004): Naratívni myšlení a skutečnost. *Československá psychologie*, 48, 17-27.
- Červenková, I., Bianchi, G. (2003): Diskurzy homosexuality a vývin sexuálnej identity. *Československá psychologie*, 47, 122-134.
- Code, L. (1994). Poznanie a subjektivita. In: Farkašová, E., Kalnická, Z., Kiczková, Z. (Eds.): *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Bratislava, Archa, 112-137.
- Davies, B. (1997): The Subject of Post-structuralism: A Reply to Alison Jones. *Gender and Education*, 9, 3.
- Davies, B. (2003): *Frogs and Snails and Feminist Tales*. Preschool Children and Gender. Cresskill, Hampton Press.
- Davies, B., Harré, R. (1990): Positioning: The Discursive Production of Selves. *Journal for the Theory and Social Behaviour*, 20, 43-63.
- Derrida, J. (1993): *Texty k dekonstrukcii*. Bratislava, Archa.
- Edwards, D., Ashmore, M., Potter, J. (1995): Death and furniture: The rhetoric, politics and theology of bottom line arguments against relativism. *History of the Human Science*, 8, 25-49.
- Flax, J. (1990): Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory. In: Nicholson, L. J., (Ed.): *Feminism / Postmodernism*. New York, Routledge, 39-62.
- Foucault, M. (1991): Prečo študovať moc: otázka subjektu. In: Gál, E., Marcelli, M. (Eds.): *Za zrkadlom moderny*. Bratislava, Archa.
- Foucault, M. (1993): *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha, NLN.
- Foucault, M. (2000): *Dozerať a trestať. Zrod väzenia*. Bratislava, Kalligram.
- Foucault, M. (2000): *Moc, subjekt a sexualita*. Bratislava, Kalligram.
- Fraser, N., Nicholson, L. J. (1990): *Social Criticism without Philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism*. In: Nicholson, L. J., (Ed.): *Feminism / Postmodernism*. New York, Routledge, 19-38.
- Gál, E., Marcelli, M. (1991): *Svet za zrkadlom moderny*. Bratislava, Archa, 7-26.
- Gavey, N. (1989): *Feminist Poststructuralism and Discourse Analysis*. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 459-475.
- Gill, R. (1995): *Relativism, Reflexivity and Politics: Interrogating Discourse Analysis from a Feminist Perspective*. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 165-186.
- Gjuričová, Š. (1992): *Gender či rod: Užitečný pojem v psychológii*. *Československá psychologie*, 36, 57-61.
- Harland, R. (1994): *Superstructuralism. The Philosophy of Structuralism and Post-Structuralism*. London and New York, Routledge.
- Hauer, T. (2002): *Skrze postmoderní teorie*. Praha, Karolinum.
- Henriques, J. (1984): *Social psychology and the politics of racism*. In: Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C., Walkerdine, V. (Eds.): *Changing the Subject. Psychology, social regulation and subjectivity*. London, Methuen & Co. Ltd., 60-90.
- Henriques et al. (1984): *Changing the Subject. Psychology, social regulation and subjectivity*. London, Methuen & Co. Ltd.
- Hollway, W. (1984): *Gender differences and the production of subjectivity*. In: Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C., Walkerdine, V. (Eds.): *Changing the Subject. Psychology, social regulation and subjectivity*. London, Methuen & Co. Ltd., 227-263.
- Hollway, W. (1994): *Subjectivity and Method in Psychology. Gender, Meaning and Science*. London, Sage.
- Hollway, W. (1995): *Feminist Discourse and Women's Heterosexual Desire*. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 86-105.
- Kiczková, Z. (1994): *Jej inakosť, jej identita?* In: Farkašová, E., Kalnická, Z., Kiczková, Z. (Eds.): *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Bratislava, Archa, 7-24.
- Kusá, D. (2001): *Self-Ideal and Masculine-Feminine polarity in Adolescent Boys and Girls*. *Studia psychologica*, 43, 33-39.
- Kusá, D. (2004): *K pozícii emócií a emocionality v rodovom diskurze*. *Československá psychologie*, 48, 316-329.

- Kvale, S. (1992): Introduction: From the Archeology of the Psyche to the Architecture of Cultural Landscapes. In: Kvale, S. (Ed.): *Psychology and Postmodernism*. London, Sage, 1-16.
- Lovering, K. M. (1995): The bleeding body: Adolescent Talk about Menstruation. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 10-31.
- Lyotard, J. F. (1991): Postmoderná situácia. In: Gál, E., Marcelli, M. (Eds): *Za zrkadlom moderny*. Bratislava, Archa, 70-91.
- Mama, A. (1995): *Beyond the Masks. Race, Gender and Subjectivity*. London and New York, Routledge.
- Maxiánová, D. (2000): Rodové stereotypy a emocionálna v sociálnej kompetencii mužov a žien. Brno, Sociální procesy a osobnost, 123-129.
- Parker, I. (1992): *Discourse Dynamics*. London, Routledge.
- Parker, I. (2001): Discursive Psychology. In: Fox, D., Prilleltensky, I. (Eds.): *Critical Psychology: An Introduction*. London, Sage, 284-298.
- Plichtová, J. (2000): Renesancia záujmu o jazyk: diskurzívna psychológia a analýza diskurzu. *Československá psychologie*, 44, 289-308.
- Potter, J., Wetherell, M. (1987): *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London, Sage.
- Renzetti, C. M., Curran, D. J. (2003): *Ženy, muži a spoločnosť*. Praha, Karolinum.
- Rose, N. (1990): Psychology as a 'Social' Science. In: Parker, I., Shotton, J. (Eds.): *Deconstructing Social Psychology*. London, Routledge.
- Rouse, J. (1994): Power/Knowledge. In: Gutting, G. (Ed.): *The Cambridge companion to Foucault*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sampson, E. E. (1993): Identity Politics: Challenge to Psychology's Understanding. *American Psychologist*, 48.
- Saussure, de F. (1996): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Academia.
- Staiton Rogers, R. et al. (1995): *Social Psychology. A Critical Agenda*. Cambridge, Polity Press.
- Šíková, J. (1999): Gender Studies a feminizmus na univerzitách ve světě a České republice. In: Věšínová-Kalivodová, E., Mafíková, H. (Eds.): *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Praha, Open society Fund, 9-14.
- Vybíral, Z. (2001): Tři desetiletí kritické psychologie ve světě. *Československá psychologie*, 45, 69-81.
- Walkerdine, V. (1995): Developmental psychology and the child-centred pedagogy: the insertion of Piaget into early education. In: Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C., Walkerdine, V. (Eds.): *Changing the Subject. Psychology, social regulation and subjectivity*. London, Methuen & Co. Ltd., 153-202.
- Weedon, Ch. (1987): *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*. New York, Basil Blackwell, Inc.
- Wetherell, M. (1995): Romantic Discourse and Feminist Analysis: Interrogating Investment, Power and Desire. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 128-144.
- Widdicombe, S. (1995): Identity, Politics and Talk: A case for the Mundane and the Everyday. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 106-127.
- Wilkinson, S., Kitzinger, C. (1995): Introduction. In: Wilkinson, S., Kitzinger, C. (Eds.): *Feminism and Discourse. Psychological Perspectives*. London, Sage, 1-9.
- Zábrodská, K., Blatný, M. (v tisku): Rodové normy: důsledky pro well-being a sebehodnocení u adolescentní populace. *Psychologie a patopsychologie dítěte*.

SOUHRN

Příspěvek představuje poststrukturalistickou teorii jako jeden z významných směrů současného sociálně vědeckého uvažování a začleňuje ji spolu s feminismem do kontextu kritiky modernistického paradigmatu, která je pro psychologii relevantní především ve vztahu ke kritice esencialistické koncepcie subjektu. Na pozadí studia rodových vztahů jsou naznačeny nedostatky tohoto pojetí; přezkoumávány jsou zejména implikace tradičních rodových teorií. V návaznosti na hlavní teoretické zdroje poststrukturalismu je navrhováno přeformulovat rodový subjekt způsobem, který nereprodukuje status quo, ale vytváří prostor pro nové významy a proměny rodové subjektivity. Skrze tematizaci základních poststrukturalistických pojmů autorka ukazuje, jak lze k takové koncepci subjektivity dospět. Je prezentována metoda diskurzivní analýzy jako způsob poststrukturalistického čtení textů, dále jsou uvedeny příklady jejího dosavadního využití v psychologii a cíle, které si tento způsob analýzy klade. Závěrem je naznačena nová cesta, jíž by se psychologický výzkum v souladu s představenou koncepcí mohl v budoucnosti ubírat.